

MELAMET HIRKASI GİYENLER: 17. YÜZYIL ÖNCESİNDE HETERODOKS TÜRK DERVİŞ TOPLULUKLARININ ADLANDIRILMASI VE ALEVİLİK İLE İLİŞKİLERİ *

*"Melamet Hırkası Giyenler": The Naming of the Heterodox Turkish Dervish Communities
Before the 17th Century and Their Relations with Alevism*

Im Mantel der Bescheidenheit: Heterodoxe Türkische Derwisch-Gruppen vor dem 17. Jahrhundert und ihr Verhältnis zum Alevitentum

Bülent AKIN **

*Abdâl-ı keneb-h'âruz gehî biz
Geh pâk-tirâş u bâde-nûşuz
Geh Cavlâkâyüz gehî Kalender
Geh Hayderî gâh post-pâşuz
(Dede Ömer Rüşenî)*

ÖZ

11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan Anadolu'ya göçlerle gelerek burayı yurt edinen Türkmen dervişler ve onlara bağlı toplulukların önemli bir çoğunluğunu tanımlamaya yönelik olarak bu toplulukların tasavvuf anlayışları ve inanç merkezli ritüel kimlikleri bağlamında Kalenderî, Cavlaki, Haydari, Vefai, Babai, Kızılbaş, Bektaşî, Rafızî, Abdal, Işık ve Torlak gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Bu adlandırmaların çoğunu, yaşadıkları dönemde mevcut olan din ve siyaset anlayışının dışında kaldıkları ve aynı zamanda ezoterik yapıda dinî ritüellere sahip oldukları için dışarıdan tanımlanma girişimleri neticesinde alan bu topluluklar,

* Bu makale, "Diyarbakır Yöresi Alevî Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek" başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir. Söz konusu tez çalışması için bk. Akın, 2017.

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı, bulentakinedb@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7668-8644.

akademik çalışmalarda da şeriat (din yasaları) bağlamında Sünni ve Şii anlayışın dışında kalmaları nedeniyle araştırmacılar tarafından “heterodoks” terimi çatısı altında tanımlanmıştır. Ancak söz konusu toplumlar için kullanılan bu adlandırmaların birbirinden farklı tarikat ya da grupları tanımlayıp tanımlamadığı hususu ise beraberinde yeni bir tartışmayı getirmiştir. Mevcut literatürde; çoğunlukla dönemin arşiv belgeleri, tarih kaynakları, menâkıbnâme türündeki eserleri ve tezkireler çerçevesinde söz konusu topluluklara mensup olmayan kimselerin kaleme aldıkları eser ve belgelerdeki tespitler üzerinden yapılan adlandırma ve tanımlamalar bağlamında değerlendirmeler yapılmış, ancak topluluk mensubu ya da topluluğa yakın kimselerin yaklaşımları göz ardı edilmiştir. Bu tespitten hareketle çalışmamızda, adı geçen heterodoks toplumların adlandırılması hakkında bilhassa bu topluluklara mensup kimselerin eserleri göz önünde bulundurularak karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. Bu doğrultuda söz konusu toplumların ezoterik yapısını da göz ardı etmeyen emik ve etik bir yaklaşım kullanılmış, bu çerçevede yapılan incelemelerde söz konusu toplumların önemli bir çoğunluğunun kendilerini inançsal kimlik, tasavvufî doktrin, ritüel evreni ve adlandırma bağlamlarında birbirinden ayrı görmedikleri ve yukarıda saydığımız adlandırmalara yönelik farklılıkların önemli bir çoğunluğunun “dışarıdan tanımlama” girişimlerinin bir neticesi olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Alevi, Kalenderi, Heterodoks, Adlandırma, Kızılbaş.

ABSTRACT

Names, such as Kalenderi, Cavlaki, Haydari, Vefai, Bababi, Kizilbash, Bektashi, Rafizi, Abdal, Ishik and Torlak, were used in order to define Turkmen dervishes who came with migrations to Anatolia between the 11th and 13th centuries, in the context of their Sufi conception and belief-centred ritual identities. Most of these names are given as a result of the attempts from the outside to define the communities because they were not involved in the religious and political concept of that time and they also had esoteric religious rituals. Researches defined these communities under the term “heterodox” because the communities were excluded from the Sunni and Shia concepts in the context of sharia (religious law) in scholarly studies too. However, the question whether these names, used for the communities mentioned above, define various religious orders or groups or not has brought a new debate. In the available literature, mostly within archival documents, historical sources, “menakibname” and “tezkire”, evaluations are made in the context of the names and definitions given in the works and documents, which were written by persons who were not members of the communities in question, and the approaches of the members or persons close to the community were ignored. Based on these detections, our study gives a comparative analysis of the naming of the heterodox communities mentioned above, especially taking into consideration the works of the community members. In this respect, we used an emic and etic approach that does not ignore the esoteric structure of the communities. As a result, we noticed that a significant majority of these communities does not consider themselves different from each other in the context of religious identity, Sufi doctrine, ritual universe and naming, and that the considerable majority of the differences in the above-mentioned naming are the result of the attempts to “define from the outside”.

Keywords: Alevi, Kalenderi, heterodox, naming, Kizilbash.

ZUSAMMENFASSUNG

Zur Bezeichnung der turkmenischen Derwische und der Mehrheit der ihnen angeschlossenen Gemeinschaften, die zwischen dem 11. und 13. Jahrhundert nach Anatolien migrierten, sind im Kontext ihrer Auffassungen des Sufismus und ihrer Identitäten bezüglich ihrer glaubenszentrierten Rituale verschiedene Begrifflichkeiten wie z.B. Kalenderi, Cavlaki, Haydari, Vefai, Babai, Kızılbaş, Bektashi, Rafizi, Abdal, Işık und Torlak verwendet worden. Die meisten dieser Bezeichnungen entstanden als Ergebnis von Versuchen, solche Gemeinschaften von außen zu definieren, da diese außerhalb des herrschenden Religions- und Politikverständnisses ihrer Zeit angesiedelt waren und ihre religiösen Rituale einen esoterischen Charakter aufwiesen. In wissenschaftlichen Arbeiten hingegen werden sie unter dem Oberbegriff "heterodox" zusammengefasst, weil sie mit Blick auf die Scharia (d.h., religiöse Gesetze) außerhalb sunnitischer und schiitischer Lehren zu verorten sind. Jedoch hat die Frage, ob diese für die genannten Gemeinschaften verwendeten Bezeichnungen unterschiedliche Orden oder Gruppen definieren, eine neue Debatte ausgelöst. In der bestehenden Literatur gibt es Interpretationen in Bezug auf derlei Bezeichnungen und Definitionen, die sich auf Erkenntnisse aus Schriften und Dokumente aus jener Zeit, wie z.B. Archivadokumenten, historischen Quellen, religiöser Sagen (menâkıbname) und Biografien (tezkire), stützen, die von Personen verfasst wurden, die nicht Mitglieder der genannten Gemeinschaften waren. Dabei sind die Ansätze von Personen, die den Gemeinschaften angehörten oder nahestanden, allerdings unbeachtet geblieben. Ausgehend von dieser Feststellung wurde in dieser Studie unter besonderer Berücksichtigung der Schriften ihrer Anhänger eine komparative Analyse hinsichtlich der Bezeichnungen der heterodoxen Gemeinschaften vorgenommen. Zu diesem Zwecke wurde ein emischer und etischer Ansatz verfolgt, der den esoterischen Charakter dieser Gemeinschaften berücksichtigt. Die in diesem Rahmen durchgeführten Untersuchungen haben gezeigt, dass eine bedeutende Mehrheit der Gemeinschaften sich gegenseitig in Bezug auf ihre religiöse Identität, mystische Lehre, Rituale und Namen nicht als verschieden betrachteten und ein Großteil der oben aufgeführten Unterschiede bei der Namensgebung auf Versuche einer "Identifikation von außen" zurückzuführen ist.

Schlüsselwörter: Alevi, Kalenderi, Heterodox, Bezeichnung, Kızılbaş.

Giriş

Günümüzde Alevi olarak adlandırılan ve “ocak” sistemi adı verilen hiyerarşik bir yapı çerçevesinde teşkilatlanan toplulukların, tarihî süreç içerisinde çeşitli şekillerde tanımlandığı ve birbirinden farklı adlarla adlandırıldığı görülür. Bu tanımlama ve adlandırma girişimlerinin farklı inanç mensubu topluluklar, şahıslar ve devlet yönetiminde bulunan kişilerin yanında zaman zaman aydın çevreler ve bilim insanları tarafından da yapıldığı tespit edilmiştir. Aslında bu dışarıdan tanımlama ve adlandırma girişimlerinin temel nedeninin Alevi inanç sisteminin dışa kapalı “sır anlayışı”, yani kendine özgü ezoterik yapısı olduğu söylenebilir. Tabii bu ezoterik yapılanmanın oluşmasının sebeplerinin başında da Alevi toplulukların tarihî süreçte sürekli olarak siyasî ve dinî anlayışın dışında kalmalarının geldiği bir gerçektir. Ezoterik yapıya sahip birçok toplulukta olduğu gibi Alevi inancına mensup toplulukların da çoğunlukla kendileri dışındaki toplumlar tarafından adlandırılmaları, topluluğun kendini nasıl tanımladığı ve adlandırdığı hususlarında önemli sorunlar meydana getirmiş ve dolayısıyla da konuyla ilgili çalışan bilim insanları birbirinden farklı görüşler ortaya koymuştur. Biz bu çalışmamızda, tarihî süreç içerisinde, bilhassa 16. yüzyıl ve öncesinde, Alevi inanç sisteminin ilk nüveleri olarak kabul edilebilecek Kalenderi, Cavlaki, Haydari, Şemsi, Vefai, Babai, Kızılbaş, Bektâşi, Rafizi, Abdal, Işık ve Torlak gibi adlarla anılan topluluklar için kullanılan bu adlandırmaların birbirleriyle ve Alevilikle olan ilişkisi üzerinde duracağız. Bu kapsamda makalemizde, çok sayıda akademik çalışmaya konu olan bu sorun ile ilgili görüşlere ayrıntılı olarak yer vermek yerine, çalışmamızın gerekli kısımlarında bu görüşlerle ilgili tartışmalara yer vererek menâkıbnâmeler, tarihî belgeler, resmî arşiv kayıtları, şair tezkireleri, dîvanlar başta olmak üzere konuyla ilgili mevcut literatür ve gerçekleştirdiğimiz saha çalışmaları üzerinden yeni birtakım bulgular, analizler ve görüşler ortaya koymaya çalışacağız.

Bugün olduğu gibi, 16. yüzyıl öncesi Sünni ve Şii İslam şeriat anlayışı dışında kalan, ancak kendilerini gerçek İslam mensubu olarak tanımlayan bu ezoterik toplulukları sürekli dışarıdan tarif etmeye ve tanımlamaya çalışan 16. yüzyıl ve öncesine ait yazılı kaynaklar, bu toplulukların ezoterik yapıları nedeniyle içeriden bir tanımlama yapamamış, bu durum da ortaya bir adlandırma karmaşasının çıkmasına yol açmıştır. Bu karmaşanın neticesi olarak ortaya çıkan soruların başında, Alevi inancına mensup toplulukların tarih boyunca hangi isimlerle adlandırıldıkları ya da çeşitli isimlerle

adlandırılan heterodoks¹ Türk toplulukların Alevi inancı kapsamında, Alevi olarak nitelendirilip nitelendirilemeyecekleri sorusu gelmiştir. Bu tespitten hareketle biz ilk önce, tarihî süreç boyunca heterodoks olarak nitelendirilen Kalenderi, Cavlaki, Haydari, Vefai, Babai, Kızılbaş, Bektaşî, Rafizî, Abdal, Işık ve Torlak gibi adlarla adlandırılan toplulukların Alevilikle olan ilişkisini ve Alevi inanç sistemi içerisindeki durumunu tarihî kaynak ve belgelere dayanarak karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz. Bu inceleme neticesinde, söz konusu toplulukların Alevi inanç sistemi ile ilgileri, Alevilik açısından önemleri ve inanç sistemi içerisindeki durumlarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çerçevede, bu toplulukların hangilerinin Alevi, hangilerinin Aleviliğin alt kolları ya da ilk nüveleri (ocaklar) olarak nitelendirilebileceği soruları hakkındaki tartışma ve görüşlerimize yer vereceğiz.

1. Bir Ad Altına Sığmayan Aşk ve Melamet Yolcuları

12. ve 13. yüzyıldan itibaren Kalenderi, Cavlaki, Haydari, Vefai, Babai, Kızılbaş, Bektaşî, Rafizî, Abdal, Işık ve Torlak gibi adlarla adlandırılan toplulukların gerek topluluğa mensup olan gerekse topluluk dışından kimseler tarafından, kimi zaman birbirlerinden farklı kimi zaman da aynı ya da birbirine çok benzer gruplar olarak tasvir edildikleri ve tanımlandıkları görülür. Bu tasvir ve tanımlamalar ayrıntılı olarak incelendiğinde, topluluğa mensup olmayan kimseler tarafından kaleme alınan metinlerde, yukarıda sıraladığımız adlandırmalara sahip toplulukların bazen birbirlerinden farklı gruplar olarak bazen de aynı grup içerisinde tasvir edildikleri ve tanımlandıklarını söyleyebiliriz. 17. yüzyıla kadar olan yazarların eserlerinde bu duruma sıkça tesadüf edilir. Bilhassa söz konusu topluluklara mensup olmayan tezkire yazarlarının neredeyse tamamına yakınının, bu toplulukları tanımlarken birden fazla adlandırmayı eş anlamlı olarak kullandıkları ya da bunu bilinçli olarak yapmayıp adlandırmaları birbirine karıştırdıkları da görülmektedir. Adı geçen topluluklara mensup olmayan yerli ve yabancı müelliflerin 14. ve 16. yüzyıllar

1 Makalemizde “heterodoks” sözcüğü, “dönemin dinî ve siyasi otoritesi tarafından kabul gören ve tanınan Sünnî ve Şii inancına dâhil edilen mezhep ve tarikatlar dışında kalan ve yine bu otoriteler tarafından ilgili tarikat ve mezheplerden sapmış olarak nitelendirilen, ancak mensuplarının kendilerini gerçek İslam’ın sufi ve dervişleri olarak tanımladıkları tarihî Horasan, tarihî Azerbaycan, İran, Irak ve Suriye üzerinden Anadolu ve Balkanlara kadar uzanan coğrafyada yaşayan ezoterik topluluklara verilen üst adlandırma” anlamıyla kullanılmıştır. Kaldı ki gerek bu makalemizde gerekse ilerleyen çalışmalarımızda, bu terim yerine “Alevî” çatı adlandırmasının kullanılmasının daha doğru olacağı yönünde görüş ve önerilerimizi sunmaya çalışacağız.

arasında kaleme aldıkları çeşitli eserlerinde, bu toplulukları dışarıdan gördükleri ve duydukları kadarıyla tasvir etme ve tanımlama girişiminde buldukları da göze çarpan diğer bir önemli husustur. Nitekim bu müelliflerin aynı adlandırmalar altında, birbirine oldukça benzer tasvir ve tanımlamalar kullanmalarının sebebi de dışarıdan tanımlama gayretleridir. Söz konusu müelliflerin, adı geçen toplulukların çoğunlukla dış görünüşlerini tasvir ettikleri ve buradan yola çıkarak onları tanımladıkları görülmektedir. Yine bu toplulukların ezoterik yapıları, aynı müelliflerin onların ritüelleri hakkında da yüzeysel ve birbirinin tekrarı olan tespitleri aktarmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla bu tanımlamalarda söz konusu toplulukların, bu müelliflerin kaleme aldığı eserlerde birbirinin yerine koyulduğu ve Kalenderi, Haydari, Bektaşî, Abdal, Torlak ve Işık adlandırmalarının ayrı ayrı tam bir tanımının yapılamadığı ya da yapılsa bile bu tanımların yetersiz ve dışarıdan gözleme dayalı verilerle ortaya konmaya çalışıldığı görülmektedir. Diğer taraftan, topluluk mensubu olan şair ve yazarların ise eserlerinde, bu adlandırmaları birbirinin yerine geçecek şekilde ve çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanmakta olduğu tespit edilirken üsluplarından bunu bilinçli olarak yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunu da çoğu zaman Alevi toplulukların öteden beri kullandıkları “yol bir, sürekin binbir” şeklindeki “tevhid” anlayışı merkezli ve dört kapı öğretisinin son makamı olan hakikat kapısı bağlamında tasavvufî “aşk” ve “melamet” düşüncesine dayandırarak açıkladıklarına tanık olunmaktadır.

Adı geçen heterodoks topluluklara mensup olmayan müelliflerin daha ziyade bu toplulukları karalama, ötekileştirme ve aşağılamaya yönelik ithamlar ile farklı adlandırmalar altında bilerek ya da bilmeyerek tek tipleştirilen bir söyleme sahip olduklarının altını çizmek gerekir. Bu eserler içerisinde, h. 929/ m. 1522-1523 yılında tamamlanan Vâhidî'ye ait, *Hâce-i Cihân Netîce-i Cân* adlı menâkıbnâme, söz konusu heterodoks topluluklardan Abdallar, Kalenderiler, Haydariler, Câmîler, Bektaşîler ve Şemsilerin tek tek tanıtıldığı ve haklarında ayrıntılı bilgi verildiği en geniş kapsamlı kaynaktır. 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarına ait Avrupalı yazarlardan Giovan Anotonio Menavino ile Theodoro Spandugino'nun 16. yüzyılın hemen başında aktardığı bilgiler de büyük çoğunlukla Vâhidî'nin menâkıbnâmesinde aktardıkları ile örtüşmektedir. Ancak bu iki Avrupalı yazar, adı geçen topluluklar hakkında bilgi verirken “Torlacchi”, “Dervish”, “Calendieri” ya da “Camii” terimlerini kullanmışlar ve bu toplulukların tamamını bu dört terim üzerinden adlandırmışlardır. 16. ve 17. yüzyıl Avrupa kaynaklarının bazılarında, Kalenderiler saçlı ve sakallı tasvir edilirken bazılarında ise saç ve sakallarının kazınmış olduğu aktarılmıştır. Kimi zaman da

Kalenderi adı altında Haydarilerin özellikleri sıralanmıştır (Ocak, 1999: 112). Ahmet T. Karamustafa; Menavino ve Spandugino'nun "Torlacchi" sözcüğü ile Kalenderileri, "Calendieri" sözcüğü ile de aslında Haydarileri tasvir ettiğini ifade etmektedir (2015: 81-86). A. Yaşar Ocak'ın da bu konu da Karamustafa'nın görüşlerine katıldığı görülür (1999: 109). Karamustafa ve Ocak'ın bu görüşünün temel dayanağının, Vâhidî'nin tasvirlerinde kullandığı adlandırmalar olduğu görülmektedir. Çünkü Spandugino'nun, "Calendieri" adı altında yaptığı tasvirler Vâhidî'nin menâkıbnâmesinde ve diğer bazı Osmanlı kaynaklarında, Haydariler hakkında yapılan tasvirlerle birebir örtüşmektedir. Ancak burada Vâhidî'nin menâkıbnâmesinin bilinen türden bir menâkıbnâme olmadığını unutmamak gerekir. Bu eserin kahramanı olan "Hâce-i Cihân", hayalî bir şahsiyettir. Ehl-i Sünnet inançlarına sıkı bir biçimde bağlı olan Vâhidî'nin bu eseri, yaşadığı dönemin Sünni olmayan şeriat dışı heterodoks topluluklarını tenkit amaçlı yazdığı bilinmektedir.² Dolayısıyla Vâhidî'nin, bu toplulukların dış görünüşleri, inançları ve gelenekleri hakkında aktardığı bilgilerin, bu durum göz önünde bulundurularak bağlamına uygun bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Vâhidî'nin bu toplulukları, ayrı ayrı tanımlayıp tasvir etmesine karşın 15. ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı belgelerinde Haydari, Kalenderi, Abdal, Işık ve Torlak terimlerinin bu toplulukları adlandırmada eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Yani 15. ve 16. yüzyıla ait Avrupalı kaynaklarda gördüğümüz söz konusu heterodoks toplulukları adlandırma hususundaki kavram karmaşası, bu döneme ait Osmanlı arşiv belgelerinde, tezkirelerde ve menâkıbnâmelerde de görülmektedir. Örneğin, 1494 yılında Arnavutluk Seferi sırasında, II. Bayezid'e bir Kalenderi dervîşi tarafından yapılan suikast girişimini nakleden vekâyinâmelerde, olayın faili dervîş tanımlanırken bazen Haydari, bazen Kalender ya da Kalenderi bazen de Torlak teriminin kullanıldığı görülür.³ Vâhidî'nin kendisinin de eserinde Kalenderileri ve Rum Abdallarını tasvir ederken "... 'ayâllerin beslemeyüb iş güc gelüb işden kaçub **ışık** olub anları zilletde koyub..." ve "...yanlarında birer **abdalin** sarı kaşık şöyle ki bir kerre tolsa toyar iki **ışık**" (Karabey vd., 2015: 134, 144) şeklindeki ifadeleriyle "Işık" sözcüğünü Rum Abdalları ve Kalenderileri adlandırmak için kullandığı görülür. 15. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda yer almaya başlayan "Işık" teriminin, 16.

2 Konu hakkında ayrıntılar için bk. Ocak, 1999: XXX.

3 Söz konusu suikasta adı karışan dervîşin mensubiyetini tanımlamaya yönelik belge ve bilgiler için bk. Ocak, 1999: 105.

yüzyıldan itibaren heterodoks toplulukların mensuplarını adlandırmada kullanıldığı görülmektedir (Ocak, 1999: 107).⁴

Nişancı Mehmed Paşa'nın tarihinde, "ferîk-i Zindîk **ışık** tâyifesi" ve "**Kalender-i** mülevves ışık-ı hod-harab" gibi ifadeler ile 16. yüzyıla ait birçok tarih kaynakları ve belgelerde Kalenderi ve Haydarilerin Işık tabiri ile adlandırıldıkları görülmektedir.⁵

Fakîrî'nin h. 941/ m. 1534-35 yıllarında Kanunî Sultan Süleyman'a sunduğu *Risâle-i Ta'rifât* adlı eserinde Haydari, Kalenderi ve Abdal adlandırmalarının eş anlamlı olduğunu ve birbirlerinin yerine kullanıldığını gösteren beyitleri mevcuttur:

"Nedir bildin mi kimlerdir **Kalender**

Yata bengî olub sedd-i İskender
Boğazına geçüb bir tavk-ı lâ'net
Alâyıktan ser â ser ede üzlet
Sivâ vü mâ-sivâdan fâriğu'l-bâl
Ola bu tekye-i mihnetde **Abdâl**" (Ocak, 1999: 109).

...

"Nedir **Haydarî** bildin mi yâran

Olub terki-i esrâr ile hayrân
İderler seyr-i şehri ü geşt ü bâzâr
Okıyub dâim ebyât ile eş'âr
Cihanın tekyesinde fâriğu'l-bâl
Kimisi dünegi kimisi **Abdâl**" (Ocak, 1999: 111).

Halvetiliğin yayılmasında en büyük rolü üstlenen, Halveti piri Şeyh Seyyid Yahyâ Eş-Şirvânî'nin yetiştirdiği en yüksek dereceli talebelerinden olan ve irşadının ardından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın da teveccühünü kazanan Dede Ömer

4 16. yüzyıl kaynakları arasında bulunan, Bayramî-Melamî geleneğine mensup ve yaşadığı dönemde mühlidlik ve zındıklıkla itham edilmiş olan Sun'ullah Gaybî tarafından kaleme alınan, *Sohbetnâme* adlı eserde Işık teriminin, ilk defa Hacı Bektaş Veli tarafından "iç dünyası aydınlık velî" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. Ancak bu terime XV. yüzyıldan önceki tarihlere ait metinlerde rastlandığını söylemek mümkün değildir. Eserdeki ilgili kısım şöyledir: "Ve dahî Işık tâbirin evvel Hacı Bektaş-ı Velî vaz'eylemiş. Hakikatden haberdar olmayanlar zulmetde ve özünden âgâh olanlar nûr-ı Hakk'la aydınlıkda ve Işıklık'da olmak münasebetiyle..." (Ocak, 1999: 105).

5 Söz konusu kaynaklar ve tarihî belgeler hakkında bilgi için bk. Ocak, 1999: 105-106.

Rûşenî'nin (ö. 1486-87) bir şiirinde Abdal, Cavlaki, Kalenderi ve Haydari terimlerini heterodoks toplulukların tamamını kapsayan bir anlam çerçevesinde bir arada ve eş anlamlı kullandığı görülür.⁶

“**Abdâl**-ı keneb-h'âruz gehî biz
Geh pâk-tirâş u bâde-nûşuz
Geh **Cavlâkîyüz** gehî **Kalender**
Geh **Hayderî** gâh post-pûşuz” (Tavukçu, 2020: 144).

Heterodoks derviş toplulukları hakkında malumat sahibi olmamızı sağlayan kaynaklar arasında, 16. yüzyıla ait tezkireler şüphesiz oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bilhassa Âşık Çelebi, Lâtîfî ve Gelibolulu Ali'ye ait tezkirelerde, 15. ve 16. yüzyıldaki heterodoks topluluklara mensup olan Hayderî, Hayâlî Bey, Hayretî, Kaygusuz Abdal ve daha birçok şairin hayatı ve kimliği ile ilgili bilgiler edinmekteyiz. Söz konusu tezkire yazarlarının tamamının, bu heterodoks şairler hakkında bilgi verirken Kalenderî, Haydarî, Abdal, Işık, Torlak, Bektaşî, Kızılbaş ve Alevi adlandırmalarını eş anlamlı olarak kullandıklarını ya da bu kullanımlarından, söz konusu adlandırmalar arasındaki farklılıklara vâkıf olmadıklarını anlamaktayız. Tezkirelerde, birçok kez, birden fazla adlandırmanın bir arada ve yalnızca bir şairin mensubiyetini belirtmek için kullanıldığını görmek, bu durumun en belirgin kanıtıdır. Burada, çalışmamızın kapsamı çerçevesinde, konuyla ilgili olarak tezkirelerden seçtiğimiz belirgin birkaç örneği vermeye yetineceğiz.

Gelibolulu Ali, *Kühnü'l-Abbâr* adlı eserinde, Hayâlî Bey hakkında bilgi verirken Haydari ve Kalenderi terimlerini bir arada ve aynı anlamda kullanır: “**Hayderîlerün** rind-i şâhbâzı ve **kalenderîler** zümresinün ser-halka-i hâtır-nevâzı Baba 'Alî Mest ki zâhîren pâyesi pest ma'nîde sâhib-iktidâr u zeber-dest bir baba-yı 'âlem idi...Bir bölüm **Hayderî** ile Rûm illerine gül-geşt iderek kasaba-i Vardara ki uğramışlar” (İsen, 1994: 212).

Gelibolulu Ali'nin yanı sıra, Hayâlî Bey hakkında önemli bilgiler aktaran kişilerden birisi de Âşık Çelebi'dir. Âşık Çelebi'nin *Meşâirü's-Şuarâ*'da, Hayâlî Bey hakkında bilgi verirken Hayâlî'nin beyitlerinden de alıntılar yaparak Kalenderi, Haydari, Işık ve Torlak adlandırmalarını bir arada ve eş anlamlı olarak kullandığı görülür:

6 Dede Ömer Rûşenî'nin bir süre Erdebil ve Tebriz'de kaldığı ve bu süreç içerisinde Uzun Hasan'ın teveccühünü kazandığı hususunda bilgi ve kaynaklar için bk. Tavukçu, 2020: 7-9.

“Bir **ışık** dil-berini sevdüm beg
Hele top yokdan ise **torlak** yeg” (Kılıç, 2010b: 1541).

Âşık Çelebi, Hayâlî hakkında bilgi vermeye devam ederken, dönemin önemli Kalenderi şeyhlerinden olduğu anlaşılan Baba Ali Mest-i Acemî hakkında şu satırları aktarır:

“Baba ‘Ali Mest-i ‘Acemî ki zemânında ser-halka-i **Kälenderiyân** ve bende-i halka be-gûş-ı **Hayderiyân** olup âvâz-ı zencîri niçe ‘âkılı mecnun eyler” (Kılıç, 2010b: 1541). Görüldüğü gibi, bu satırlarda da Kalenderi ve Haydari sözcüklerinin aynı toplulukları adlandırmak için kullanıldığı açıktır.

Âşık Çelebi’nin *Meşâirü’ş-Şuarâ* adlı eserinde, 16. yüzyıl şairlerinden Hayderî hakkında bilgi verirken de Haydari ve Kalenderi adlandırmalarını eş anlamlı olarak kullandığı görülür:

“Bir merd-i mücerredir ki boynuda tavk-ı **Hayderî** ve kulağında mengûş-ı **Kalenderî** ile ser-halka-i rindân-ı dîd-i vâ-dîd ve sâhib-i silsile-i pîrân-ı tarikat-i tecrîddir” (Kılıç, 2010a: 635).⁷

Meşâirü’ş-Şuarâ’da, Âşık Çelebi’nin Mustafa ‘İşretî hakkında kaleme aldığı satırlarda da Battâl, Işık, Abdal ve Kalenderi adlandırmalarının yine bir arada ve eş anlamlı olarak kullanıldığını görürüz:

“Vilâyet-i Anadolu’da Seydî Gâzî tekyesi ki bir dâr-ı fisk u dalâl olup her yirden atasın anasın âzârlatmış battâllar, işden kaçup **Işık** olmuş postunu boklar **abdâllar**... **Seydî Gâzî ocağı** diyü varurlar, soyınurlar, kazan kaynadurlar. ‘Işıklar anları **semâ’** ü safâ deyü kendü ezgilerine oynadurlar idi... Kadı iken taht-ı hükümünde vâkî Battal Gazi Zâviyesini **Kalenderân-ı** batâlet-endişeden tahliye ve cevâhir-i zevâhir-i ilm ü salâhla tahliye olunması için medrese olmasına arzyledikde, mes‘ûlü kabule karîn ve darü’t-tâlîm-i ilm-i dîn oldı” (Kılıç, 2010a: 1081-1082).

Âşık Çelebi’nin *Meşâirü’ş-Şuarâ*’da, “Vilâyet-i ‘Acem’den Rûm’a gelmiş yetimveş ü dervîş-reviş, fâni-şîve vü **kalender-meniş**, şemle-pûş, zilûce ber-dûş, seyyâh-ı ‘âlem bir rind-i levendâne vü pîrâne-ser âdem imiş” (Kılıç, 2010b: 1435) ifadeleriyle bir kalenderi olarak tanıttığı Şemsî hakkında Latîfî’nin, “**Abdâlân-ı** tekye-i tecrîdde vâkîf-ı esrardandır. **Işık** Şemsî demekle meşhur...**Kalenderân-ı** mücerredân

7 Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Ergun, 1944: 73.

minvâlinde dervîş-cihet...abdâl u ebrârla hem-meşreb ve hem-sohbet” (Anetshofer, 2011: 99) şeklinde bilgi aktarırken Kalender, Abdal ve Işık terimlerini eş anlamlı olarak kullandığı görülür.

Âşık Çelebi'nin, Meşrebî hakkında bilgi aktarırken de Kalenderi ve Haydarhane terimlerini bir arada kullanması da dikkate değerdir: “Biraz şöyle serseri oldu sonra **Haydarhâne**'ye varup şemle-pûş, zencîrli tokalı **Kalenderi** oldu” (Kılıç, 2010a: 815).

Ayrıca Gelibolulu Ali, Meşrebî hakkında *Kühnü'l-Abbâr*'da, şu satırlara yer verir: “Âhır **haydar-hâne** müvâvirlerine karışdı. Şemle-pûş u ihrâm ber-dûş olup **kalenderler** ile yıldızi barışdı” (İsen, 1994: 275).

Tezkirelerde Kalenderi, dervîş, Abdal terimlerinin yanı sıra, Mevali ve Rafizi olarak adlandırılan şairlerden birisi de Askerî'dir. Edirneli Askerî hakkında Âşık Çelebi; “Evvel dervîş ve Kalender-kîş olup çok seyâhat etmişdür... ammâ kendü fâsık u itikâdı fâsiddür Râfızî ve mülhid idi” (Kılıç, 2010a: 1080) şeklinde bilgi aktarırken Latîfi, “Muhibb-i âl u evlâd olduğu ecilden nice zamân abdâl u ebrârla meşhed-i Murtazâ nişanesine ve diyâr-ı Kerbelâda Hazret-i Âmâm Hüseyin âsitânesine yüz sürmüş... Seyyid Gâzî dergâhına Şâh-ı Horâsân selâmın... getürmüş abdâl-meşreb ve mevâlî-mezheb” (Anetshofer, 2011: 98) bir kişi olduğunu ifade eder.

Yukarıda adlarını zikrettiğimiz heterodoks topluluklara mensup olmayan ve dışarıdan bu toplulukları tasvir etmeye ve tanımlamaya çalışan müelliflerin kaleme aldığı kaynakların yanı sıra, 15. yüzyıldan itibaren, bu toplulukların bizzat mensupları tarafından kaleme alınan mensur eserler ve manzum metinlerde adı geçen toplulukların kendi kendilerini nasıl adlandırdıkları ve tanımladıkları hakkında önemli ipuçları mevcuttur. Söz konusu toplulukların bizzat mensubu olan şairlerin eserlerinde, kendilerini hangi isimlerle adlandırdıkları ve nasıl tasvir edip tanımladıkları, topluluk dışından yapılan tanım ve tasvirlerle nazaran daha aydınlatıcı nitelikte olduğu görülmektedir.

Bu şairler arasında en çok dikkat çeken, şüphesiz Vardar Yenicesi'nden Hayâlî Bey'dir. Hemen tüm tezkirelerde, genç yaşında bir Işık dilberine âşık olup Kalenderilik yolunu seçtiği aktarılan bu şairin şiirlerinde Kalenderi, Haydari, Abdal, Işık, Torlak, Bektaşî (Hacı Bektaş Ocağı), Kızılbaş ve Alevi adlandırmalarının topluluk içerisindeki kullanımını hakkında önemli ipuçları verdiği görülmektedir:

“Dâğ-ı sînem ehl-i derdin olalı baş ocağı
Benden uyarır çerâğı **Hacı Bektâş ocağı**

Sebzeler rûy-ı zemîni tutdu Osmânî gibi
Lâlelerle oldu her vâdî **Kızılbaş ocağı**” (Tarlan: 1992: 301).

...

“Hayâlî **Haydârîdir** tavk-ı zülfün hakkıdır anun
Begüm teslîm kıl boynunda neyler bir gedâ hakkı” (Tarlan: 1992: 312).

...

“İsm ü resminden cihânın fârîğ ü âsûde hâl
Tekye-i Hakta tırâş olmuş bir **abdâlem** bu gün” (Tarlan: 1992: 242).

...

“Ben Hayâlî baş açık bir Rûm eli **abdâliyam**
Tekye-i hayrette Mecnûn ihtiyârımdır benim” (Tarlan: 1992: 218).

...

“Ma’nide nazm kışverininin tâcdâriyem
Sûretde gerçi başı açık bir **kalenderem**” (Tarlan: 1992: 209).

...

“Aşk içinde ser verenler vardı serverlik yolun
Bu tıraşı çekmeyen bilmez **kalenderlik** yolun” (Tarlan: 1992: 224).

...

“Dilden Hayâlî suret-i idrâki kazıyıp
Divane meşreb oldu **kalenderlik** eyledi” (Tarlan: 1992: 14).

...

“Çihresinde görüben lem’î nur-i Nebevî
Bir yalın yüzlü **ışık** şevkine oldum **‘Alevî’**” (Tarlan: 1992: 14, 322).

Âşık Çelebi Meşâ’irü’ş-Şu‘arâ’da, Hayâlî hakkında malumat verirken Hayâlî’nin Işık ve Torlak terimlerinin bir arada kullandığı -daha önce de örnek olarak verdiğimiz- beyiti de oldukça dikkate değerdir:

“Bir **ışık** dil-berini sevdüm beg
Hele top yokdan ise **torlak** yeg” (Kılıç, 2010b: 1541).

Hayatının belli bir dönemini Kalenderi olarak geçirdiğini tezkirelerden ve bizzat kendi şiirlerinden anladığımız Hayâlî’nin, yukarıda sıraladığımız beyitlerinde

Kalenderi, Haydari, Bektaşî (Hacı Bektaş Ocağı⁸), Kızılbaş, Alevî, Abdal, Işık ve Torlak adlandırmalarını eş anlamlı olarak kullandığı ve kendini bu adlandırmalar ile tanımlanan heterodoks yapının mensubu olarak gördüğü açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Vâhidî'nin menâkıbnâmesinde, ayrı ayrı topluluklar olarak tanıttığı bu grupları, topluluk mensubu olan Hayalî Bey'in aynı çatı altında toplaması ve adlandırmaların hepsinin aynılığına işaret etmesi bakımından oldukça dikkate değerdir.

Tezkirelerden ve şüirlerinden bir Bektaşî dervişi olduğunu anladığımız 16. yüzyıl şairlerinden Hayretî'nin şüirlerinde de kendisini Rum Abdal, Abdal, Bektaşî ve Kalender terimleriyle tanımladığını görürüz:

“Tekye-i ışk içre **abdâl** itdi ben dervişini
Nev-cuvândur gerçi pîrüm oldı **Bektaşum** benüm” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 322).

...

“Şâh hakkıçün bu gün ey Hayretî hayrân ü zâr
Hânekâh-ı ışk içinde baş açuk **Bektaşîyem**” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 321).

...

“Ne gam yağı olursa cümle âlem
Balım Sultan'dan olursa inâyet” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: XIV).

...

“Her gedâ bir pâdişâha bende olmuşdur velî
Biz de **Rûm abdâlyuz**⁹ bizüm ‘Alî’dür şahumuz” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 223).

...

“Gözün üstinde kaşun var dimesünler dir isen
Gel tecerrüd ihtiyâr eyle **kalenderler** gibi” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 410).

...

8 Gelenek içerisinde “Babağân Bektaşîliği” olarak adlandırılan ve Balım Sultan döneminde teşkilatlandığı bilinen Bektaşî Tarikatı'nın öncesinde “Hacı Bektaş Ocağı”nın varlığına tesadüf edilir. Nitekim aynı ocak sonraki dönemlerde de “Çelebi Süreği” adı altında Hacı Bektaş Veli Dergâhı'nda soy ve Alevî ocak sistemi esaslı olarak devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Beldiceanu-Steinherr, 2010: 133-135; Ersal, 2016: 18-21; Akın, 2020: 32-37.

9 Ayrıca Hayretî'nin “abdal” kavramını müstakil olarak konu edinen diğer üç şüiri için bk. Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 19-21, 92-95.

“Ter gazeller okuyup mecmu‘a-i gülden yine
İtdiler deryüze bülbüller **kalenderler** gibi” (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1981: 412).

Diğer taraftan söz konusu heterodoks İslam topluluklarına mensup olan müellifler tarafından kaleme alınan velâyetnâme ve menâkıbnâme türündeki eserlerde de bu adlandırmaların birbirinin yerine ve eş anlamlı olarak kullanıldığı görülür. Bu doğrultuda A. Yaşar Ocak, Velâyetnâme-i Abdâl Musa ile Menâkıb-ı Baba Kaygusuz‘da yer alan bazı ipuçlarının, Abdal Musa‘nın bir Kalenderi ve Haydari şeyhi olduğunu açık olarak gösterdiğini ifade eder. Söz konusu kaynaklarda, “saçı, sakalı, kaşı, kirpiği kazanmış bir ışık” olarak tasvir edilen Abdal Musa‘nın yanı sıra müridi Kaygusuz Abdal‘ın da menâkıbında, “sakalımı başımı / Bıyığımla kaşımı / Hak onara işimi / Bu sakalı kırkaram” (Ocak, 1999: 86-88) dizeleri ile “çihar darp” adı verilen Kalenderî geleneğini sürdürdüğü anlaşılır. Kaygusuz Abdal‘ın şiiirlerinde dikkat çeken bir husus da heterodoks topluluklara mensup şairlerden yalnızca Hayâlî Bey‘in bir beyitinde yer verdiği ve diğer şairler tarafından hiç kullanılmayan, çoğunlukla bu toplulukları yermeye ve aşağılamaya yönelik olarak dış çevreler tarafından kullanılan, “Torlak” dış adlandırmasına iki ayrı dörtlüğünde yer vermesidir. Kaygusuz Abdal‘ın Torlak teriminin yanı sıra, bir başka manzumesinde “Işık” terimini de kullandığı görülür.

“Eydür ki şol **torlağı** gör
Sözün bilmez küstahı gör
Dedim ki kulun olayım
Hoşa geldi koş koş dedi” (Kocatürk, 1955: 148).

...

“Dedim dilber ne güzelsin
Yürü hey **torlak** der gider” (Kocatürk, 1955: 148).

...

“Eğer kendü halinde bir âşıkdur
Ana derler ki iş sevmez **ışık**dur” (Ergun, 1944: 28).

16. yüzyıl şairlerinden Yetim Ali‘ye ait, “Tâc-i **Bektaşî** gehî tâc-i **kalender** urınur / Nice kisve urınursa ko urunsun **abdâl**” (Şentürk, 2015: 150) dizelerinde de bir Abdal‘ın Kalenderi ya da Bektaşî taçlarından hangisini giyerse giysin fark etmeyeceğine yapılan vurgu, buradaki farklılığın sadece görünen adlandırmada olacağını göstermektedir.

Yine 16. yüzyıl şairlerinden Gedizli Kabûlî'ye ait, "Aldı görünce gönlümü bir hûb **Hayderî** / Sabr ü karârüm eyledi bahş **Kalenderî**" beyiti ile Revanî'ye ait "**Işıklar** baş açık hayrân kılıçlar cümlesi 'üryân / **Kalender** gibi hep varın idüpdür der-miyân kal'a" beyitlerinde Kalenderi, Haydari ve Işık adlandırmalarının yakın ve eş anlamlı kullanıldığını görmekteyiz.

Yukarıda sıraladığımız şairlerin yanı sıra Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail Hatayî'nin de şiirlerinde Kalenderi, Haydari, Caferi, Mevali ve Kızılbaş adlandırmalarına yer verdiği ve bu adlandırmaları birbirlerine yakın anlamda kullandığı görülür. Bilhassa her beyitin doğrudan "kalender" redifiyle bittiği şiiri bunlar içerisinde en dikkat çekenidir.

"İki 'âlemde sultândur kalender
Kâdimî küfr ü imândur kalender

Kalenderdür hakikat sırr-ı köneyn
Emîr-i hey-y-i fermândur kalender

Kalender Mustafâ vü Murtazâ'dur
Zehî cism ile hem cândur kalender

Cihân içinde ser tâ pâ birehne
Şahın 'aşkına kurbandur kalender

Misâfırlar ki mest-i câm-i hakdur
Visâl-i şâha mehmândur kalender

Cahânun dörini buldı gedâ nûş
'Ecâ'ib ehl-i imândur kalender
Keç imdi şöhret-i 'âlem göründi
Hesâba cümle ehsândur kalender

Vilâyet Ke'be'sin açdı Hetâ'î
Gulâm-i Şâh-i Merdân'dur kalender" (Şah İsmail Hatâ'î Külliyyâtı, 2006: 315-316).

...

“Menem ki can ü dilden Hayderi’yem
Habib-i Zülcelâl’in çakeriyem

Münezseh mezhebinden her gürûhın
Mevali mezhebem hak Caferi’yem” (Arslanoğlu, 1992: 83-84).

Ayrıca Şah Hatayî’nin Paris’de Milli Kütüphane yazmaları arasında bulunan, 1541 tarihli yazma divanındaki bir şiirinde mahlasını, “Abdal Hatayî” olarak taşıması oldukça dikkate değerdir:

“Menem Abdal Hatâyî Hayder oğlu
Menüm yolumda gavgalar gerekdür” (Sümer, 1999: 205).

13. yüzyıldan 16. yüzyıl başlarına kadar Kalenderi, Haydari, Vefai, Babai, Bektaşî, Abdal, Işık ve Torlak gibi çeşitli adlarla adlandırılan heterodoks İslam topluluklarının o dönemin siyasî kargaşası içindeki durumlarının ve tutumlarının tespiti açısından Irene Melikoff’un bazı tespit ve değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Sulucakarahöyük’te (bugünkü adıyla Hacıbektaş’ta) bulunan dergâhları II. Bayezid tarafından onarılan ve zenginleştirilen Bektaşî Tarikatı’nın, Balım Sultan önderliğinde, muhtemelen Kızılbaş ya da Rafizi olarak tanımlanan heterodoks toplulukları merkezî otoritenin denetimi altında toplamak ve yönlendirmek üzere, görevlendirildiğini aktaran Melikoff, buna rağmen Ahi, Gazi ve Abdal çevrelerinin Safevi hanedanlarına bağlılık gösterdiklerini ifade eder. Tam da bu noktada, bizzat Şah İsmail Hatayî tarafından yazılan ve Hatayî hakkındaki en güvenilir ve en eski neşriyatlardan biri olarak kabul edilen Tourkhan Gandjei’ye ait çalışmanın 13. manzumesinde geçen, “Şah’un evladına ikrar idenler/ Ahîler Gaziler Abdallar oldu” beyiti bu durumu teyit etmektedir (Melikoff, 2011: 56). Melikoff’un değerlendirmelerinde tartışmaya açık nokta ise, söz konusu heterodoks toplulukların bir kısmını ve özellikle Kızılbaşları köken itibarıyla Bektaşîlerden ayırmasıdır.

15. ve 16. yüzyıllarda yaşamış olan bu heterodoks İslam topluluklarına mensup şairlerin dörtlük ve beyitleri Kalenderi, Haydari, Bektaşî, Abdal, Işık ve Torlak terimlerinin bu toplulukları adlandırmada ortak ve yakın ya da eş anlamlı olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Haydari olan bir şairin, kendini tanıtırken bu adlandırmaların en az ikisini bir arada kullanması da bunun en önemli delillerindedir. A. Yaşar Ocak’ın, tamamını Kalenderi başlığı altında topladığı bu toplulukların,

Kalenderi üst adlandırması altında aynı yola/erkâna bağlı, farklı süreklere sahip gruplar olduğu ve bu yönleriyle Kızılbaş/Alevi inanç sisteminin temel yapısını oluşturan ocak yapılanmasının ilk nüveleri olduğu yüksek olasılıktır. Nitekim günümüzde dahi, Alevi ocaklarının birbirinden farklı süreklere sahip oldukları ve buna bağlı olarak da giyim-kuşamlarından ritüellerine kadar zengin bir çeşitlilik gösterdikleri görülmektedir. Diğer taraftan 16. yüzyıl öncesi kaynaklarda, söz konusu heterodoks toplulukların tamamının tasvirinde ritüellerine dair yıl kurbanı, müzik, sema, halka kurma ve içki ya da esrar içme gibi adetlerden söz edilmektedir. Bu toplulukların o döneme ait ritüellerinin içeriği hakkında ne yazık ki bunların dışında ayrıntılı bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Bu durumun temel sebebi, daha önce de değindiğimiz gibi bu toplulukları tasvir etmeye ve tanımlamaya çalışan topluluk dışından kimselerin, aslında bu toplulukların içerisine girememiş olmalarıyla ilgilidir. Nitekim bu kimseler, bu toplulukların ritüellerine katılmış olsaydı, kaynaklarda birbirini tekrar eden anlatımlar yerine, şüphesiz ayrıntılı, birbirinden farklı ve daha kapsamlı tasvirler yer alacaktı. Ancak bu kaynaklardaki adlandırmalara yönelik tasvir ve tanımlamaların bugün halen belli kesimler tarafından devam eden, Alevi-Bektaşî toplulukları yerme, aşağılama ve ötekileştirmeye yönelik tasvirlerle aynı olduğu, dahası bu çerçevenin dışına çıkamadığı görülmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, her biri bir dış adlandırma olan Kalenderi, Haydari, Bektaşî, Abdal, Işık ve Torlak terimlerinin ilgili topluluklara mensup kimseler tarafından bir arada ve birbirinin yerine kullanılmasının olağan bir sonuç olduğu görülecektir. Diğer taraftan Kalenderi adlandırmasının daha eski ve daha geniş bir coğrafyada yaygın kullanılan bir terim olması, bu toplulukların tamamı için kullanılan ortak ve kapsayıcı bir adlandırma halini almasını sağlamıştır. Abdal sözcüğünün “gezgin derviş” anlamında kullanılması ile Işık ve Torlak sözcüklerinin olumsuz (yerme ve aşağılamaya yönelik) anlamları, bu üç terimin heterodoks toplulukları adlandırmada birbirlerinin yerine kullanılmasına yol açmıştır.

Yukarıdaki tespit ve değerlendirmelerimizden yola çıkarak yaptığımız analizi biraz daha genişletecek olursak Alevi inanç sisteminin ve ocak yapılanmasının temelini oluşturan söz konusu heterodoks akımların ezoterik yapıları göz önünde bulundurulduğunda, bu topluluklara mensup olmayan bireylerin aktardığı bilgilerin duyuma ya da dışarıdan gözleme dayalı aktarımlar olduğunu tahmin etmek çok da zor olmayacaktır. Neredeyse tamamına yakını dönemin mevcut siyasî otoritesi durumundaki kişilerin dinî anlayışı (Sünnilik ya da Şîlik) çerçevesinde ve bu kişilere yakın Sünni ve Şîi kimseler ya da bir kısmı heterodoks topluluklara oldukça uzak

Avrupalı Hristiyan çevreler tarafından kaleme alınan bu eserlerde, adı geçen toplulukları tasvir etme ve tanımlamadaki objektiflik tartışmaya açıktır.

Alevi inanç sisteminin ocak merkezli olarak hiyerarşik bir biçimde teşkilatlandığı ve bu konu hakkındaki malumatların son elli yıl içerisinde gün yüzüne çıkmaya başladığı; ocakların isimleri, tarihî kökenleri, birbirleriyle olan bağlantıları, geleneksel süreklileri ve ritüel yapıları hakkındaki ayrıntılı bilginin 2000’li yıllardan sonra dış dünyaya açıldığı ve günümüzde halen tam anlamıyla aydınlatılmadığı bilinmektedir. Günümüzde dâhi, Alevi ocakları tarafından, “sır” olarak tanımlanan birçok bilgi, inanış ve ritüel, inanç dışından kimselere, hatta inanç mensubu olup da ikrar vermeyen (yola girmeyen) veya iç inanç halkasına dâhil olamayan Alevi bireylere dâhi aktarılmamaktadır. Dolayısıyla 16. yüzyıl ve öncesine ait bu kaynakların, bilhassa söz konusu toplulukların tasvirleri ve adlandırma hususundaki tanımlamaları ayrıntılı olarak irdelenmeli ve Alevi inancı içerisindeki ocak yapılanması çerçevesinde yeniden gözden geçirilmelidir.

Ocak sistemi çerçevesinde oluşan teşkilatlanmanın birbirine hiyerarşik olarak bağlı, ancak süreklileri ritüeller bakımından çeşitlilik gösteren ve çok yönlü bir (keramet, ilim ve önderlik vasıflarına sahip) inanç önderinin (Dede-Baba-Pir) adı altında örgütlenmiş yapılar olduğu görülmektedir. Alevi ocak sistemine ait bu özellikler çerçevesinde, dış çevrelerin, bu Alevi yapıları kuran inanç önderlerine mensubiyet bildiren adlarla adlandırmaları ya da tıpkı bazı Türk boylarının adlandırılmalarında olduğu gibi, bizzat bu toplulukların kendilerinin süreç içerisinde bu şekilde mensubiyet bildiren adlandırmaları benimsemiş olmaları güçlü bir olasılıktır.

Bu çerçevede, söz konusu adlandırmalara dikkatli bakıldığında bunların içerisinde Haydari, Vefai, Babai, Bektaşî, Garkını ve Şemsi adlandırmalarının belli bir topluluk liderine olan mensubiyeti göstermeye yönelik dış adlandırmalar olduğu görülmektedir. Kutbeddin Haydar’a, Ebu’l Vefâ’ya, Baba İlyas’a, Hacı Bektaş’a, Dede Garkın’a veya Şemsi Tebrizî’ye mensubiyeti bildiren bu adlandırmalar, söz konusu toplulukların da kolayca benimsediği ve sahiplendiği adlandırmalar olmuştur. Yazılı kaynaklarda, 12. yüzyıldan itibaren yoğun olarak karşılaştığımız bu heterodoks akımların kurucu önderleri arasında, isimlerini yukarıda saydıklarımız dışında Aslan Baba, Barak Baba, Dede Garkın, Hacı Bektaş Veli, Sarı Saltık, Üryan Baba, Seyyid (Battal) Gazi, Sultan Şücaeddin Veli, Abdal Musa, Sarı İsmail, Otman Baba, Şeyh Ahmed Dede, Şeyh Hasan, Derviş Cemal, Hıdır Abdal, Teslim Abdal ve daha birçok eren, dede ve baba ile bu karizmatik kimselere bağlı topluluklara sıkça rastlamak mümkündür. Bu dede,

baba ya da erenlerin yaşadıkları dönemlerde çevrelerinde mevcut olan topluluklarıyla birlikte var oldukları yazılı kaynaklar üzerinden takip edilebildiği halde, bu kimselere mensup olan toplulukların bir kısmının 16. yüzyılda, bir kısmının ise sonraki yüzyıllarda “Sarı Saltık Ocağı”, “Hacı Bektaş Ocağı”, “Dede Garkın Ocağı”, “Seyyid Battal Gazi Ocağı”, “Şücaeddin Veli Ocağı”, “Abdal Musa Ocağı”, “Sarı İsmail Ocağı”, “Şeyh Ahmed Dede Ocağı”, “Şeyh Hasan Ocağı”, “Derviş Cemal Ocağı”, “Hıdır Abdal Ocağı” ya da “Teslim Abdal Ocağı” örneklerinde olduğu gibi “ocak” adıyla anılmaları dikkate değerdir.

16. yüzyıl ve öncesine ait kaynakların tamamında, Kalenderi teriminin tıpkı Abdal, Işık ve Torlak terimleri gibi Haydari, Vefai, Şemsi, Bektaş vb. gibi adlandırmalarla anılan toplulukları da içerisine alan kapsayıcı bir adlandırma olduğu görülmektedir. Cemâlû'd-dîn-i Sâvî'den yaklaşık olarak iki asır öncesinde varlığından haberdar olduğumuz Kalenderiliğin, Cemâlû'd-dîn-i Sâvî ile birlikte teşkilatlı bir tarikat haline geldiği görüşü¹⁰ de göz önünde bulundurulursa, Kalender sözcüğünün daha önceleri, “derviş” ve “abdal” terimleri gibi, ancak daha ziyade melamet merkezli yol süren heterodoks zümrelere mensup olan kişileri tanımlamak için kullanılan, genel bir terim anlamının olduğu görülecektir. Bu terimin derviş sözcüğünden tek farkı ise, mevcut dinî ve ideolojik anlayışın dışında kalan zümrelere mensup olan, yani heterodoks akımlara mensup derviş gruplarını niteleyen bir genel adlandırma oluşudur. Kaldı ki, 16. yüzyıl ve öncesine ait kaynakların tamamına yakınında, Kalender ve Kalenderi sözcüklerinin Haydari, Abdal, Bektaş, Işık ve Torlak adlandırmaları ile eş anlamlı ve bu adlandırmaları kapsayıcı bir biçimde kullanılması da müstakil bir tarikat olmasından ziyade, söz konusu heterodoks toplulukları niteleyen, tıpkı günümüzdeki Alevi adlandırmasına benzer bir çatı adlandırma olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cemâlû'd-dîn-i Sâvî'nin himayesinde teşkilatlanmış Kalenderi Tarikatı için kaynaklarda, “Cavlaki” adlandırmasının kullanılması, kanaatimizce üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Cemâlû'd-dîn-i Sâvî öncesi, tıpkı Abdal, Derviş, Işık ve Torlak terimleri gibi heterodoks İslam topluluklarını adlandırma amacıyla kullanılan kapsayıcı bir terim olduğu anlaşılan Kalender ve Kalenderi sözcüğünün bu şekildeki kullanımının, Cemâlû'd-dîn-i Sâvî halifeleri ve sonraki dönemlerde de bizzat

10 Kalenderi teriminin çağdaşı olan diğer heterodoks kavramları içerisine alan kapsamlı bir adlandırma olduğu ile ilgili görüşler için bk. Ocak, 1999. Ayrıca Kalenderiliğin kökeni ve teşkilatlı bir yapı halini alması ile ilgili olarak bk. Ocak, 1999, 2015: 15-34; Karamustafa, 2015: 35-56.

bu topluluklara mensup şairler tarafından da devam ettiği görülmektedir. Yukarıdaki örneklerde de ayrıntılı olarak belirttiğimiz gibi bilhassa bu topluluklara mensup olan 15. ve 16. yüzyıllarda yaşayan şairlerin kendilerini tanımlarken bu adlandırmaların tamamının yanında, Kalenderi üst adlandırmasını da kullanmayı ihmal etmedikleri ve bunu bilinçli olarak yaptıkları anlaşılmaktadır.

İlgili bâtinî akımın kurucu pirine mensubiyeti bildiren Haydari, Vefai, Şemsi, Camii, Garkını, Şucaı, Babai, Bektaşî vb. gibi adlandırmaların ötesinde; Kalenderi, Abdal, Işık ve Torlak adlandırmalarının, bu toplulukların genelini kapsayan ve yüksek bir olasılıkla heterodoks derviş topluluklarını tanımlamaya yönelik kullanılan birer dış adlandırma oldukları görülmektedir. Tabii burada, Kalenderi adlandırmasının daha eski ve daha kapsayıcı bir üst (çatı) adlandırma olduğunun altını çizmek gerektiği gibi, aynı zamanda Işık ve Torlak adlandırmalarının Kalenderi teriminden farklı olarak söz konusu toplulukları yermeye ve aşağılamaya yönelik bir kullanıma sahip olduklarını belirtmekte de fayda vardır. Netice olarak bu konu hakkındaki 16. yüzyıl ve öncesine ait yerli ve yabancı kaynaklarda Kalenderi, Abdal, Işık ve Torlak terimlerinin, hem heterodoks topluluklara mensup kişiler tarafından hem de topluluk dışı müellifler tarafından kullanılan, yukarıda saydığımız diğer topluluk adlarını da içerisine alan kapsamlı adlandırmalar olduğu anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili tartışmaya açık olan bir tez de 17. yüzyıldan itibaren söz konusu Kalenderi dervişlerinin tamamının Bektaşilik içerisinde eridiği yönündeki görüşlerdir. 17. yüzyıla ait kaynakların aktardıklarına dayanarak bu yüzyıl içerisinde birçok Kalenderi dervişinin Bektaşilik çatısı altında faaliyetlerini sürdürdüğünü öğrenmekteyiz. Ancak bu durumun Kalenderi diye adlandırılan toplulukların tamamı için geçerli olduğu söylenemez. Kalenderi üst adıyla adlandırılan bu grupların Rum Abdalları ve Haydariler başta olmak üzere, velî kültü merkezli oluşan Alevî ocak yapılanmasının ilk nüveleri olduğunu varsayarsak -ki daha önce de belirttiğimiz üzere Bektaşî kavramından önce ya da onunla eş zamanlı olarak “Hacı Bektaş Ocağı” şeklinde bir kullanım söz konusu olduğu gibi, Kalenderiler, Haydariler ve Rum Abdalları ile ilgili olarak da “Seyyid Gazi Ocağı” mensupları şeklinde bir kullanım kaynaklarda mevcuttur- bu toplulukların tamamının Bektaşî tarikatı içerisinde erimelerinin söz konusu olmadığı, birçoğunun çeşitli Kızılbaş/Alevî ocağı mensupları olarak inançlarını yaşamaya devam ettikleri yüksek bir olasılıktır.

2. Aynü'l Cem'den Semaha: Aşk Ehli Dervişlerin Süreği

Araştırmacılar tarafından Kalenderi çatı adlandırması altında adlandırılan sözünü ettiğimiz heterodoks derviş topluluklarının ritüel (âyin) yapıları hakkındaki tespitler ayrıca dikkate değerdir. Hacı Bektaş Veli, Hacım Sultan ve Otman Baba Velâyetnâmelerinde Seyyid Gazi Zaviyesi'nde her yıl düzenli olarak yapılan geniş çaplı *Mahya* âyinleri hakkında kayıtlara rastlanmaktadır.¹¹ Buradaki ilk bilgide, söz konusu zaviyede yapılan ilk âyinlerin Hacı Bektaş Veli tarafından tesis olduğu haber verilmektedir. İkinci bilgi, Hacım Sultan'ın her yıl Kurban Bayramında Susuz'daki zâviyesinden kalkarak öteki Kalenderi zümreleriyle beraber büyük âyine katılmak üzere Seyyid Gazi Zâviyesine gittiğidir. Üçüncü bilgi ise; Köçek Abdal tarafından Otman Baba'nın vefatından beş yıl sonra kaleme alınan *Otman Baba Velâyetnâmes*'nde yer almaktadır. Velâyetnâme'de Otman Baba'nın da her yıl Kurban Bayramında, "Hacc-ı Ekber" denilen büyük âyine katılmak için müridleriyle aynı zaviyeye geldiği ve bu âyinin Otman Baba ve müritleri için büyük önem taşıdığı kaydedilmektedir. Her üç kaynağın verdiği bu bilgiler, Seyyid Gazi Zaviyesi'ndeki büyük âyinin en azından Hacı Bektaş Veli zamanından beri birkaç yüzyıldır devam etmekte olduğunu göstermektedir (Ocak, 1999: 170; Say, 2010: 80).

"Bu âyinlerin icrâ yeri olarak Seyyid Gazi Zaviyesi'nin seçilişi, türbesinin burada bulunduğu inanan Emevî devrinin ünlü mücâhidi Seyyid Battal Gazi'nin Anadolu'nun fatihi olarak daha XIII. yüzyılda Anadolu Kalenderîlerinin piri sayılmasından ileri gelmektedir. Bu zâviyenin şeyhi bu niteliğinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bütün Kalenderî şeyhlerinin üstünde bulunuyordu. Bu sebeple kendisine büyük hürmet gösterilen bu şeyhe Azam Baba (A'zam Baba) denmektedir. İşte söz konusu âyinler Azam Baba tarafından yönetilmektedir. Birkaç gün süren âyinlere yaklaşık 8000 kişi katılmakta olup, bunlar imparatorluğun her yanından kendi şeyhlerinin başkanlığında gruplar halinde geliyorlardı. Üstlerine beyaz elbiseler giyerek âyine katılan şeyhlerin her biri, toplantının sonuncu günü olan Cuma gününe kadar oradaki dervişlere bir yıl boyunca seyahatleri sırasında gördükleri memleketleri, adetleri, olayları sohbetleri esnasında naklediyorlardı. Sonuncu gün zâviyenin yanındaki yeşillik sahada sofralar kuruluyor, kesilen kurbanların etleri çeşitli yiyeceklerle dervişlere sunuluyordu. Azam Baba'nın duasıyla sona eren ziyafetin arkasından, köçek denilen iki genç derviş, dervişlere Maslak tâbir olunan afyondan yapılmış afyon sunuyordu. O günün akşamı orta yere çok büyük bir ateş yakılıyordu.

11 Bu ritüeller hakkında ayrıntılı bilgi ve birtakım yeni tespitler için bk. Telci, 2016: 61-79.

İşte esas büyük âyin o zaman başlıyordu... Ayın, dervişler tamamıyla kendilerini kaybedip yorgunluktan otların üstüne serilinceye kadar sürüp gidiyordu. Ertesi sabah bütün dervişler Azam Baba'dan izin alarak yine gruplar halinde, geldikleri gibi memleketlerine dönerlerdi” (Say, 2010: 81).

Kalenderi toplulukların düzenli olarak gerçekleştirdikleri, ateş etrafında icra edilen semâ merkezli âyinlerini Seyyid Gazi Zâviyesi'nde icra edilen yıllık büyük toplantılar esnasında tekrarladıklarına bakılırsa, bu ritüelin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki bütün Kalenderi zümrelerinde ortak bir âyin olduğunu söylemek mümkündür (Ocak, 1999: 170). Her yıl düzenli olarak Seyyid Gazi Dergâhı'na gelen ve farklı farklı Kalenderi gruplara mensup oldukları aktarılan ve binlerce kişiden oluşan bu ayrı grupların başlarında bulunan dede ve babaların ocak önderleri olduğu aşikârdır.

“Velâyetnâmenin verdiği Hacı Bektaş'ın tasavvufi hüviyetini veya mensubiyetini doğrulayan önemli bir ipucu, onun Seyyid Battal Gazi Zaviyesi ile sıkı bağlantısıdır. Belirtildiğine göre, Hacı Bektaş Haydarîsiyle, Torlağıyla, Işığıyla bütün Kalenderî zümreleri gibi Seyyid Battal Gazi'yi pîr tanımakta ve her yıl Kurban (Hacılar) Bayramı'nı müridleriyle birlikte onun zâviyesinde kutlamaktadır” (Say, 2010: 83).

Özellikle o dönem şartlarında, başka tarikatlarda görülmeyen ve bir çeşit genel kongre niteliğindeki (Ocak, 1999: 170) “semâ”, “müzik” ve “esrar” merkezli gerçekleştirilen bu büyük âyin, günümüzde de benzer biçimde -esrar yerine geleneksel erkânın devam ettiği ocaklarda dem (içki) alınarak- Alevi topluluklarınca sürdürüldüğü görülmektedir. Yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla, 14. yüzyıl ve sonrasında Haydari, Kalenderi, Abdâlan-ı Rûm, ışık ve Torlak adlarıyla anılan heterodoks derviş gruplarının başlarında dede ve baba adlarıyla anılan karizmatik liderleri öncülüğünde Seyyid Battal Gazi etrafında teşekkül eden veli kültü merkezli bu ocak yapılanmasının etrafında toplanmaları ve toplu olarak belli ritüelleri gerçekleştirmeleri, her bir topluluğun ayrı birer ocak yapılanması olduğu görüşümüzü desteklemektedir. Kaldı ki ocak dedelerinin günümüzde dahi kendi ocaklarına mensup dede ve talip topluluklarıyla yılda bir defaya mahsus, “Hac” olarak nitelendirilen büyük ritüellere katıldıkları ve bu ritüellerde, düzenli olarak gerçekleştirdikleri cemleri hep birlikte icra ettikleri bilinmektedir. Günümüzde düzenlenmeye devam eden, Hacı Bektaş Veli Dergâhı, Abdal Musa Dergâhı, Seyyid Ali Sultan Dergâhı ve daha birçok dergâhta yılda bir toplanarak yapılan etkinliklerin bu ritüellerin devamı olarak örnek verilebilir. Dolayısıyla 14. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz,

bu toplulukların belli bir veli kültü merkezli bir dergâh ve ocak etrafında toplanarak belli ritüelleri gerçekleştirmeleri, Alevi inancına ait ocakların hiyerarşik yapılanması içerisinde incelenmesi yerinde olacaktır. Bu çerçevede, hem o dönem içerisindeki heterodoks toplulukların hiyerarşik yapılanmaları ve birbirleriyle olan bağlantılarının sistematigi çözülecek hem de oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış bu toplulukların diğer tarikatlarda görülmeyen bu senelik “Kurban” ritüellerini aksatmadan o günden bugüne nasıl sürdürdükleriyle ilgili bilinmeyen sorular çözüme kavuşacaktır. Bu anlamda Mahya ritüellerinin Alevi ritüelleri ile benzerliklerini gözler önüne sermesi bakımından Cahit Telci’nin tespit ve değerlendirmeleri dikkate değerdir:

“Belgeler, Mahya olarak adlandırılan bu merasimin Kurban Bayramı’nda yapıldığına dair bilgi sunmaz. Elbette bu merasim esnasında çok sayıda kurbanların kesilmekte olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Her halükârda bu merasimin Kurban bayramı ile bir alakasının olmadığı muhakkaktır. Osmanlı belgeleri merasimin ‘güz eyyamı’ olarak sabit bir dönemde yapıldığını ortaya koyar. Günümüzde, Eylül ayının başında Seyyid Gâzi’de şenlikler yapılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu anma şenlikleri ile mıntıkada yapılan kadim mahya ayininin bir irtibatı olmalıdır. Hattı zatında ‘güz eyyamı’ olarak bahsedilen mevsim, sonbahar ayları olup Eylül-Ekim ve Kasım ayları yani kış hazırlığının başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Bu ayin ya da merasim bir anlamda ürünlerin toplanmasının ardından bir nevi şükür ve kışa hazırlık olarak mütalaa edilebilir” (Telci, 2016: 68).

Bu ritüellerin yalnızca Seyyid Gazi Zaviyesi’nde değil de Anadolu ve Balkanların muhtelif yerlerinde gerçekleştirildiği görülür (Telci, 2016: 69-71). Aşlında bu ritüeller; yılda bir kez güz aylarında yapılması, hiyerarşinin en üst makamında bulunan ocak etrafında toplanılması, kapalı bir mekânda icra edilmesi, ritüel sırasında kurbanlar kesilmesi, semah ve müzik icra edilmesi bakımından senelik Görgü Kurbanı Cemi ritüelleri ile birebir aynı özellikleri gösterir. Nitekim Görgü Cemleri de her yıl güz aylarında başlar. Bu durum tüm Alevi ocakları için geçerlidir. Öncelikle ocak dedeleri, her yıl güz başlangıcında kendi ocaklarının bağlı olduğu en üst makamdaki ocağın temsilcisi olan dedeye (pir/mürşit ocağına) giderek Görgü Cemlerini gerçekleştirirler. Ardından da her ocak dedesi kendi ocağına bağlı talip topluluklarının sorgu ve görgüsünü yaparak cemleri gerçekleştirir. Görgüsü yapılacak her talip bir kurban

tiğlar, lokma ve sofraya hazırlanır, müzik, semah¹² ve dem merkezli bir cem ritüeli gerçekleştirilir. Bu ritüel, her zaman birden fazla ocağın hiyerarşik olarak bağlı bulunduğu en üst statüdeki ocak etrafında toplanılarak yılda bir kez gerçekleştirilir. Görgü sisteminin en önemli özelliği hiyerarşik bir sistem çerçevesinde her yıl güz aylarında kurban merkezli semah ve dem icralarını kapsayan cem ritüeli çatısı altında gerçekleşmesidir. Görgü Kurbanı Cemlerinin, Alevilikte “Görgü”, “Sorgu”, “Tarikat Abdesti Tazeleme”, “Hac”, “Miraç” vb. gibi adlarla adlandırılmasının yanı sıra bu cemde görgüsü yapılan taliplere “Hacc’ın ya da Miraç’ın kutlu olsun” denildiği bilinmektedir.¹³ Nitekim daha önce de yer verdiğimiz *Meşâirü’ş-Şuarâ*’da geçen, “... Vilâyet-i Anadolu’da **Seydî Gâzî tekyesi** ki bir dâr-ı fisk u dalâl olup her yirden atasın anasın âzârlatmış **battâllar**, işden kaçup **Işık** olmuş postunu boklar **abdâllar**... **Seydî Gâzî ocağı** diyü varurlar, soyınurlar, **kazan kaynadurlar**. ‘**Işıklar** anları **semâ** ü safâ deyû kendü **ezgilerine** oynadurlar idi... Kadı iken taht-ı hükümünde vâkî Battal Gazi Zâviyesini **Kalenderân-ı** batâlet-endişeden tahliye ve cevâhir-i zevâhir-i ilm ü salâhla tahliye olunması için medrese olmasına arzyledikde, mes’ûlü kabule karın ve darû’t-tâlîm-i ilm-i dîn oldı” (Kılıç, 2010a: 1081-1082) şeklindeki satırlar adeta Alevi cem ritüellerinin özelliklerini birebir tarif etmekte ve aynı zamanda o dönemde hiyerarşinin en üst makamında bulunan ocağı da doğrudan “Seyyid Gazi Ocağı” olarak tanımlamaktadır.

Ritüel yapısının yanı sıra 13. yüzyıldan itibaren Kalenderi, Haydari ya da Vefâi silsileye mensup olduğunu bildiğimiz Seyyid Battal Gazi, Dede Garkın, Hacı Bektaş Veli, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Kalender Çelebi, Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) Ocağı, Şücaeddin Veli, Hüseyin Gazi Ocağı ve daha birçok Kalenderi olarak tanımlanan velinin adına kurulu birer Alevi ocağının mevcut olması da bize bu toplulukların Alevi ocak yapılanmasının ilk nüveleri olduğunu gösteren önemli ipuçlarıdır. Söz konusu şahsiyetlerin tamamı aynı zamanda adlarına kurulu birer Alevi ocağının piri olarak kabul görüldüğünün de altını çizmek gerekir. Bütün bu

12 Ayrıca semah ritüeli hakkında yeni tespit ve görüşler içeren ve Alevilikte cem ritüellerinde icra edilen semah hizmetinin ocaklara bağlı farklı icraları hakkında ayrıntılı bilgi sunan güncel çalışmalar için bk. Ersal ve Kayhan Kılıç, 2018; Ersal, 2019: 173-215; Baharlı, 2020: 179-198; Baharlı, 2021a: 11-28.

13 Görgü Kurbanı Cemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ersal, 2016: 206-378; Akın, 2020: 379-391.

tespitlerin yanı sıra 17. yüzyıl öncesi bu heterodoks toplulukların adlandırılmaları hususunda, 16. yüzyılda “Alevî” ve “Kızılbaş” sözcüğünün hem topluluk mensupları hem de bu toplulukları dışarıdan tanımlayanlar tarafından kullanılması da oldukça önemli bir tespittir.

1455 ve 1485 yıllarına ait Çepnilerin yerleşik bulunduğu Ordu’ya tahrir defteri kayıtları da “Alevî” sözcüğünün Türkmen toplulukları adlandırmada, bilhassa Kızılbaş sözcüğüyle aş anlamı olarak kullanıldığına tanık olunur. 1455 yılı tahrir defterinde “Bölük-i Niyabet-i Ordu bi-ismi Alevî” olarak geçen kayıt, 1485 tarihli defterde ise “Bölük-i Niyabet-i Ordu nam-ı diğer Alevî” (Gülten, 2016: 33) biçiminde karşımıza çıkar.¹⁴ Selçuklular döneminden itibaren heterodoks Kızılbaş inancına mensup toplulukların yerleşim yerleri olduğu bilinen, aynı zamanda 1240’lı yıllarda Baba İlyas ve taraftarlarının oldukça etkili olduğu Sivas, Amasya, Tokat, Çorum ve Bozok sancaklarında yerleşik bulunan ve ulu Yörük Türkmenleri içinde yer alan iki cemaatin de 16. yüzyıl başlarında, “Alevî” nisbesiyle kayıtlı olduğu tespitler arasındadır. Dönemin mühlime kayıtlarında, Amasya, Çorum, Zile, Turhal, İskilip, Osmancık, Artukabad, Mecitözü, Hüseyinabad, Gümüş, Ortapara, Katar, Karahisar-ı Demirli ve Koca yörelerinde Kızılbaş ve mühlidlerin yerleşik buldukları kayıtlıdır. Bu yörede yaşayan söz konusu Kızılbaş topluluklar, 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarından itibaren Safevilerle sürekli işbirliği içerisinde olmuş ve Şahkulu, Şah Veli, Nur Ali Halife, Baba Zünnun, Söklünoğlu Musa ve Kalender Çelebi isyanlarında da yer almışlardır. Bu bölgede Sivas’a ait Yörük defterinde, Ulu Yörük Türkmenlerine tabii Tatlılardan bahsedilirken “Kışlak-ı Çakalcalu tabi-i Tat Alevî” ve “Kışlak-ı Hacılar tabi-i Tat Alevî der-hududu karye-i Karacaöz” ifadeleri kullanılmıştır. Yine aynı yörede, Ulu Yörük Türkmenlerine tabii Kıranpa bölüğüyle ilgili bilgi verilirken de “Der-mezra-i Akpınar tabi-i Tat Alevî” kaydına yer verilmiştir. Bu kayıtları takip eden 1553 ve 1579 yıllarına ait kayıtlarda da bu topluluktan “Tat Alevî” şeklinde söz edilmiştir (Gülten, 2016: 35-38). Diğer taraftan az sayıda da olsa dönemin Kalenderi ya da Haydari olarak tanımlanan divan şairlerinde de benzer kullanımlara tesadüf etmek mümkündür. Beyitlerinde her fırsatta Kalenderi, Haydari, Işık ve Abdal

14 “Alevî” sözcüğünün, 16. yüzyılda Kalenderi, Haydari, Abdal, Işık, Rafızı ve Torlak olarak isimlendirilen toplulukları tanımlayan bir adlandırma olduğuna dair tespitlerimiz ve ayrıntılı bilgi için bk. Akın, 2020: 50-59. Ayrıca Alevilik ile eş anlamlı kullanılan kavramlardan “Kızılbaş” teriminin siyasi bir adlandırma olarak kullanımı hakkındaki tespit ve görüşler içeren ve aynı zamanda bu terimin siyasi olarak Şah Haydar tarafından kullanılmasının öncesini “Ön Kızılbaşlık” olarak değerlendiren güncel çalışmalar için bk. Baharlu, 2021b: 168-169, 181, 192.

olduğunu vurgulayan Hayalî Bey'in "Çihresinde görüben lem'î nur-i Nebevî / Bir yalın yüzlü ışık şevkine oldum **'Alevî'**" ve "Pîr-i fetîle-ser deyu şem'a mürid olup / Pervâneler eder **'Alevîler'** gibi **semâ'**" (Tarlan: 1992: 14, 171, 322) beyitleri, "Alevî" teriminin bu toplulukların üst/çatı adlandırması olarak kullanıldığına açıkça işaret eden delillerdendir. Bunların yanı sıra, Âşık Çelebi *Meşâirü's-Suârâ*'da 16. yüzyılın önde gelen ve şiiirlerinde kendini Bektaşî, Rum Abdal ve Kalenderi olarak tanımlayan divan şairlerinden Hayretî hakkında bilgi aktarırken "Sâde-dil ü sine-i bî-gill, lâ'übâlî-hâl fânîveş, levend-meşreb, **'Alevî'**-mezheb, sîpâhi-hırfet, 'ışk-pîşe ve 'ıyş-san'at kimesne idi" (Kılıç, 2010a: 639) ifadelerine yer vererek Alevî sözcüğünü, heterodoks toplulukların mensup olduğu bir mezhep ve yol adı anlamında kullanmıştır. Bütün bu tespit ve değerlendirmeler, "Alevî" sözcüğünün Şia'ya ve seyyid ailelerine mensubiyeti tanımlama anlamının dışında, bilinen tarihiyle 15. yüzyıldan itibaren Kalenderî, Haydari, Vefai, Babai, Bektaşî, Işık, Torlak, Abdal ve Rafizî gibi isimlerle adlandırılan toplulukların kendilerinin de benimsediği çatı adlandırmalardan biri olarak kabul görerek kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç

12. ve 13. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da yaygın olarak karşımıza çıkan melamet anlayışına sahip heterodoks Türk derviş topluluklarının tarihî süreçte sık sık siyasî ve dinî anlayışın dışında tutulmaları ve sahip oldukları ezoterik inanç yapıları; inanç mensubu dışından kimselerin bu topluluklar hakkında doğrudan bilgi edinmesini ve onları tanımlamasını engellemiştir. Bu durum, sonraki dönemlerde büyük çoğunluğu "Alevî" çatı adlandırması altında tanımlanacak olan bu toplulukların tarihî süreç içerisinde dışarıdan çeşitli şekillerde tanımlanmalarına ve adlandırılmalarına sebep olmuştur. Kalenderî, Haydari, Babai, Işık, Torlak, Abdal, Kızılbaş, Bektaşî ve Rafizî adlandırmaları bunlar içerisinde en yaygın olarak karşılaştıklarımızdır. Hepsi birbirinden farklı gibi görünen bu adlandırmaların, topluluk mensuplarınca dışarıdan yapılan tanımlamaların aksine birbirinden farklı kabul edilmedikleri, 16. yüzyıl şairlerinden Sâni'nin "bu **Işık'**dur bu **Kalender** deme bu **Hayderî'**dir" ya da Yetim Ali'nin "Tâc-i **Bektaşî** gehî tâc-i **kalender** urınur / Nice kisve urırsa ko urunsun **abdâl'**" dizelerinde vurgulandığı gibi tek çatı altında toplanan kavramlar olduğu görülmüştür. Diğer taraftan dışarıdan tanımlamalardan hareketle literatürde yer alan ve yaygın kabul gören Kalenderî, Haydari, Babai, Işık, Torlak, Abdal, Kızılbaş ve Bektaşî gibi adlarla anılan bu toplulukların, "tasavvufu tam anlamıyla özümseyemeyen, yine bu anlamda belli bir düzeyde kalmış ve yarı göçebe yaşam anlayışını sürdüren

başiboş zümreler olduğu” görüşünün tartışmalı olduğu da açıkça görülmüştür. Hacı Bektaş Veli, Dede Garkın, Abdal Musa, Geyikli Baba, Kaygusuz Abdal, Otman Baba, Şücaeddin Veli ve daha birçok Türk ereninin bu zümrelerin liderliğini yaptığı ve bu velilerin adlarına kurulmuş olan Alevi ocaklarının mevcut olduğu görülmektedir. Bu tespitler dahi söz konusu toplulukların başiboş zümreler olmadığını göstermesi bakımından yeterlidir. Dolayısıyla Alevi inancının ve ocak sisteminin ilk nüveleri olan bu heterodoks akımların, bilinçli ve sistematik bir dinî ve sosyal Türkmen kolonizasyon hareketi olduğu göz önünde bulundurularak değerlendirilmesinin, Türk kültür ve tasavvuf tarihini yeniden inşa etmeye yönelik yeni bakış açıları sağlayacağı ve bu doğrultuda bilimsel bilgi üretmeye katkı sunacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- AKIN, Bülent (2017). *Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- AKIN, Bülent (2020). *Kızılbaş Öğuzlar ve Şab İsmail'in Anayurdu Diyarbakır*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ANETSHOFER, Helga (2011). "Meşâirü's-Şuarâ'da Toplum-Tanıma Sapkın Dervişler." *Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*, Drl. Hatice Aynur ve Aslı Niyazioğlu. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. 85-101.
- BAHARLU, İlgar (2020). "Tasavvuf Klasikleri Eşliğinde Safevîler Öncesinde Sema (Semah)." *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. 2020/22. 179-198.
- BAHARLU, İlgar (2021a). "Safevîler Döneminde Sema (Semah) (Kronikler, Seyahatnâmeler ve Minyatürlerde)." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 2021a/97. 11-28.
- BAHARLU, İlgar (2021b). *Şab'ın Bahçesinde Şab İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BELDİCEANU-STEINHERR, Irene (2010). "Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.-XVI. Yüzyıllar)." *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. 2010/3 130-187.
- ARSLANOĞLU, İbrahim (1992). *Şab İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*. İstanbul: Der Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed-M. Ali Tanyeri (Haz.) (1981). *Hayretî Dîvan Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet (1944). *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi/Kenan Matbaası.
- ERSAL, Mehmet (2016). *Alevilik: Kavramlar ve Ocak Sistemi Çubuk Havzası Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- ERSAL, Mehmet ve Kayhan Kılıç, Seyhan (2018). "Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Semah Ritüeli." *Alevi-Bektaşî Semahları-1*. Ed. Mehmet Ersal ve Seyhan Kayhan Kılıç. Ankara: Barış Kitap. 1-24.
- ERSAL, Mehmet (2019). *Alevi Cem Zâkirliği*. Ankara: Barış Kitap.
- GÜLTEN, Sadullah (2016). "Osmanlı Devleti'nde Alevî Sözcüğünün Kullanımına Dair Bazı Değerlendirmeler". *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. 2016/11. 27-41.
- İSEN, Mustafa (Haz.) (1994). *Kühnü'l-Abbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- KARABEY, Turgut vd. (2015). *Vâbidî Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân İnceleme-Tenkitli Metin*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAMUSTAFA, Ahmet T. (2015). *Tanrının Kuraltanmaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KILIÇ, Filiz (Haz.) (2010a). *Âşık Çelebi Meşâ'irü's-Şu'arâ İnceleme Metin C. 2*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. (3 Cilt).
- KILIÇ, Filiz (Haz.) (2010b). *Âşık Çelebi Meşâ'irü's-Şu'arâ İnceleme Metin C. 3*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. (3 Cilt).
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir (1955). *Tekke Şiiri Antolojisi*. Ankara: Buluş Kitabevi.

- MELİKOFF, Irene (2011). *Uyur İdik Uyardular Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. İstanbul: Demos Yayınları.
- OCAK, A. Yaşar (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SAY, Yağmur (2010). Kalenderî, *Alevî ve Bektaşî Kültünde Önemli Bir Alp-Eren Gazî: Şucâ'eddîn Velî (Sultan Varlığı) ve Velâyetnâmesi*. Ed. Murat Küçük. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık.
- SÜMER, Faruk (1999). *Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ekber N. Necef, Babek Cavanşir (Yay. haz.) (2006). *Şah İsmail Hatâ'î Külliyyâtı*. İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2006.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2015). "Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili." *Turkish Studies*. 2015/10(8). 141-220.
- TARLAN, Ali Nihat (1992). *Hayâlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TAVUKÇU, Orhan Kemal (2020). *Dede Ömer Râşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvân'ının Tenkidli Metni*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- TELCİ, Cahit (2016). "Seyyid Gazi Zaviyesi ve Yıllık Merasimleri Hakkında." *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. 2016/14. 61-79.